

Aldona Chlewicka

Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów Zarys dziejów

Wstęp

Losy księgozbiorów łączą się nierozzerwalnie z dziejami miasta. Do tej pory jednak ani biblioteki polskie, ani niemieckie w Bydgoszczy okresu zaborów nie doczekały się monograficznego opracowania. Informacje, czasem tylko fragmentaryczne, niekiedy obszerniejsze, znaleźć można w wielu artykułach i monografiach poświęconych historii i życiu społeczno-kulturalnemu miasta. Artykuł niniejszy stanowi próbę syntetycznego ujęcia dziejów bibliotek polskich i niemieckich w latach 1772-1920.

Głównym czynnikiem wpływającym na rozwój księgozbiorów w XIX w. było pojawienie się tańszej i bardziej powszechnej książki. Dzięki temu obok dawniej ukształtowanych bibliotek publicznych, uniwersyteckich, szkolnych, narodowych, kościelnych w wieku tym powstawały masowo inne typy bibliotek skierowane w dużej mierze do mniej zamożnej części społeczeństwa i mające charakter oświatowy lub też przeznaczone dla węższego grona specjalistów lub osób zainteresowanych zawodowo bądź też prywatnie różnymi dziedzinami wiedzy. W Bydgoszczy do tego momentu istniały biblioteki kościelne, urzędowe, szkolne. Nie było jednak warunków do ukształtowania się biblioteki publicznej czy uniwersyteckiej. O ile tę pierwszą udało się otworzyć w początku XX w., o tyle starania władz niemieckich o utworzenie uniwersytetu w Bydgoszczy nie zostały zwieńczone powodzeniem. Bujnie natomiast w XIX w. rozkwitły biblioteki i biblioteczki wszelkiego rodzaju towarzystw i organizacji: naukowych, oświatowych, zawodowych, religijnych, politycznych.

Źródła

Materiałów archiwalnych dotyczących bydgoskich bibliotek w okresie zaborów nie jest wiele i są one rozproszone. Najwięcej znajduje się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, gdzie przechowywane są m.in. akta towarzystw niemieckich włączone do zasobu Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy. Natomiast w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece w Bydgoszczy (dalej WiMBP) zachował się niemal kompletny zasób dokumentów związanych z funkcjonowaniem Biblioteki Miejskiej.

Dla pozostałych bibliotek okresu zaborów niekiedy najobszerniejszym źródłem informacji są katalogi, mające bardzo często formę drukowaną. Publikowały je urzędy, instytucje naukowe, towarzystwa oświatowe i organizacje społeczne, korzystając z usług miejscowych wydawców. Niektóre instytucje ogłaszały swoje katalogi regularnie, dołączając regulaminy bibliotek i dodatkowe informacje związane z historią oraz rozwojem księgozbioru. Wiele katalogów zachowało się w zbiorach WiMBP. Śledząc losy dawnych bydgoskich bibliotek klasztornych, analizie należy poddawać inne księgozbiory na terenie Polski i poza jej granicami. Zbiory klasztorne, szczególnie po kasacie, uległy rozproszeniu, a ich odpryski znalazły się m.in. w zbiorach bibliotek wrocławskich i poznańskich. Pomocne są w tym zakresie katalogi m.in. starych druków.

Ważne źródło wiedzy stanowią statuty organizacji. Jeśli stowarzyszenie lub instytucja posiadała księgozbiór, statut informował o sposobie pomnażania zbiorów, warunkach przechowywania i udostępniania. Tego rodzaju dokumenty zachowały się zarówno w bibliotekach, głównie WiMBP, jak również w zbiorach archiwów, przede wszystkim Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Pozostałe źródła są bardzo rozproszone, przede wszystkim w zespołach archiwalnych dotyczących działalności różnorodnych organizacji.

Wiele cennych informacji nt. funkcjonowania bibliotek w czasach zaborów znaleźć można, przeglądając ówczesne publikacje urzędowe i czasopisma. Niewielkie z reguły notatki pojawiały się w lokalnej i regionalnej prasie przy okazji zebrań organizacji, uruchomienia punktu bibliotecznego czy pozyskania darowizny.

Wiedzy nt. działalności bibliotek pod zaborami dostarczają też protokoły rewizji i inne dokumenty związane z dochodzeniami prowadzonymi wobec osób i instytucji podejrzanych o działalność skierowaną przeciwko państwu. Ponadto od 1824 r. władze pruskie zobowiązane były do nadzoru samych bibliotek. Sporządzane z przeprowadzanych z tego tytułu rewizji w bibliotekach i czytelnich protokoły ujawniały istnienie książek uznawanych za nielegalne¹.

¹ I. Berger, *Die Preussische Verwaltung des Regierungsbereichs Bromberg (1815-1847)*, Köln-Berlin 1966, s. 192-193.

Biblioteki kościelne

Najstąbiej do tej pory przebadane były bydgoskie biblioteki klasztorne, poza księgozbiorem bernardyńskim. Biblioteki zgromadzeń zakonnych istniały w Bydgoszczy od XV w. Po kasacie zakonów uległy rozproszeniu. Z biblioteki karmelitów trzewickowych, zakonu założonego w 1397 r., po kasacie w 1816 r. co najmniej 13 dzieł, trafiło najpierw do Kcyni, a następnie do biblioteki kapitulnej w Gnieźnie², inne do Poznania³. Kolejna biblioteka znajdowała się przy żeńskim klasztorze Klarysek ufundowanym w 1615 r. przez Andrzeja Rozdrażewskiego i jego krewnych. Książki zaspokajać miały przede wszystkim potrzeby duchowe sióstr. Według dokumentów wizytacyjnych z 1760 r. księgozbiór liczył 168 dzieł. Znajdowały się w nim: Biblia wraz z komentarzami, zbiory kazań, psalterze, żywoty świętych, modlitewniki, śpiewniki, literatura ascetyczna i dewocyjna, dzieła teologiczne i in.⁴ Kasata zakonu w 1835 r. przyniosła likwidację biblioteki. Książki wraz z innymi rzeczami ruchomymi z sprzedawane były na publicznej licytacji w klasztorze, wyznaczonej na dzień 6 stycznia 1836 r.⁵ Książki trafiły do różnych ośrodków.

Najmłodszą bibliotekę, o proveniencji sięgającej pierwszej połowy XVII w., posiadali jezuita. Księgozbiór kolegium założonego w 1617 r. kilkakrotnie uszczuplany był przez Szwedów i ponownie odbudowywany. Po kasacie klasztoru w 1780 r. część zbiorów jezuickich włączono do Biblioteki Królewskiego Gimnazjum Klasycznego w Bydgoszczy (zob. dalej).

W najlepszym stanie zachowała się biblioteka bydgoskich bernardynów (Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów – OFMdeO). Ich księgozbiór liczył w 1810 r. 2400 dzieł⁶. Po kasacie książki wielokrotnie przenoszono. W 1839 r. zbiór znalazł się na strychu fary miejskiej. Przez ten okres zbiór ulegał rozpro-

² *Katalog inkunabułów zespołu seminaryjnego Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, oprac. J. Rył, Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne (ABiMK), t. 25, 1972, s. 115-208; *Rekonstrukcje drugiego zeszytu katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie ks. Leona Formanowicza*, oprac. J. Wojtkowski, ABiMK, t. 18, 1969, s. 81-124.

³ *Katalog starych druków Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Polonica XVI wieku*, Poznań 1991, poz. 6. Przeprowadzona w Bibliotece PTPN kwerenda wykazała dodatkowo obecność 8 druków ze zbiorów karmelitów.

⁴ F. Mincer, *Najstarsze biblioteki bydgoskie – obecny stan badań i perspektywy*, „Studia Bibliologiczne” 1979, t. 1, s. 45-46.

⁵ Zob. ogłoszenie z dnia 3 grudnia zamieszczone w: *Amtsblatt der Königlich Preussischer Regierung zu Bromberg* = *Dziennik Urzędowy Królewsko Pruskiej Regencji w Bydgoszczy* 1935, nr 52.

⁶ Spisu księgozbioru dokonano z polecenia podprefekta powiatu bydgoskiego J. Winnickiego. Zob. F. Pohorecki, *O dwóch bydgoskich księgozbiórach*, [w:] *Na dziesięciolecie Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. 1920-1930*, Bydgoszcz 1931, s. 89, przyp. 7.

szeniu i niszczeniu⁷, m.in. 21 wol. trafiło do gimnazjum. Potem opiekę nad resztkami księgozbioru przejęła Biblioteka Miejska⁸.

Skromniejsze od zakonnych były biblioteki służące kościołom i parafiom. Już w XVI w. przy farze św. św. Marcina i Mikołaja istniały dwa księgozbiory⁹. Podstawowy, z dziełami służącymi odprawianiu nabożeństw, zawierał biblie, mszały, psalterze, antyfonarze, dzieła teologiczne. Drugim był księgozbiór szkolny. Oba, uporządkowane i skatalogowane, zasilane były regularnie darami (w 1581 r. swoje książki zapisał kościołowi proboszcz ks. Jan Fabius). Kolejne wizytacje wykazywały znaczny rozrost księgozbioru (w 1712 r. 13 mszałów, 3 agendy, 2 brewiarze, graduał, antyfonarz i psalterz; w latach 1729-1730 aż 76 woluminów różnych formatów).

Wzmiankowane były też księgozbiory przy kościele pw. św. Stanisława (z 1590 i 1699 r.) i kościele Świętego Krzyża (z 1712 i 1745 r.)¹⁰. Wiadomo o nich bardzo niewiele. Okres zaborów przyczynił się do dużego zaniedbania bibliotek kościelnych.

Biblioteki urzędowe

Ze względów oczywistych w Bydgoszczy okresu pruskiego tworzenie niektórych bibliotek zastrzeżone było dla instytucji niemieckich. Tak było w przypadku bibliotek urzędów centralnych czy miejskich. Bydgoszcz stała się stolicą jednego z dwóch obwodów regencyjnych w Wielkim Księstwie Poznańskim. Najważniejszym organem władzy administracyjnej była od 1816 r. **Królewsko-Pruska Regencja (Königliche Preussische Regierung zu Bromberg)**. Regencja od lat 30. XIX w. miała swoją siedzibę w specjalnie wzniesionym na ten cel budynku w centrum miasta (obecnie siedziba Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Jagiellońskiej 2). Zatrudniająca początkowo ponad 80 urzędników (w późniejszym okresie znacznie więcej) instytucja potrzebowała dla spraw-

⁷ Księgi z proveniencją bernardynów bydgoskich znaleźć można m.in. we Wrocławiu, Poznaniu i Warszawie. Zob. *Katalog starych druków Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Polonica XVI wieku*, Poznań 1991, poz. 133, 156, 227, 434, 356, 516; *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3: C-E, red. H. Mieczkowska, materiał prow. oprac. pod kier. M. Cubrzyńskiej-Leonarczyk, Warszawa 2007, poz. 3277; K. Adamczyk, *Zbiory bernardynów bydgoskich w Bibliotece Kórnickiej PAN*, „Przegląd Bydgoski” 1996, s. 104-110.

⁸ Dziś księgozbiór (uszczuplony podczas II wojny światowej) znajduje się w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy – 1381 wol., w tym 102 dzieła w 104 egz. inkunabułów. Zob. *Katalog inkunabułów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy*, oprac. J. Ociepa, Bydgoszcz 1999, s. 5.

⁹ F. Mincer, op. cit., s. 26-27.

¹⁰ Ibidem, s. 26.

nego funkcjonowania określonego zasobu wiedzy. Stąd w stosunkowo szybkim czasie zorganizowano biblioteczkę, z której korzystali przede wszystkim urzędnicy pruscy. W zbiorze dominowała literatura prawna i polityczna. Istniał również księgozbiór podręczny. Sporządzony w 1837 r. katalog (zachował się w rękopisie w Bibliotece Kórnickiej – BK Rps 591) w układzie działowym wykazywał istnienie 641 dzieł w blisko 1800 wol.¹¹ Były to niemal wyłącznie druki niemieckie z XVIII i początku XIX w., ale znalazło się też trochę poloników, wśród nich druki gdańskie, poznańskie, nawet bydgoskie. Wyjątkowym dziełem, ze względu na wiek i pochodzenie były *Statuty Łaskiego* z 1506 r. To najstarsza książka wykazana w księgozbiore. Na uwagę zasługiwały też Lengnicha *Jus publicus Regni Polonici* (Dantzig 1742) oraz kilka słowników polsko-niemieckich, m.in. Lindego i Mrongowiusza.

Komisja Generalna dla Prus Zachodnich i Wielkopolski w Bydgoszczy posiadała zgodną z jej charakterem, tj. urzędu ziemskiego, biblioteczkę, w której zgromadzono książki głównie z dziedziny prawa i rolnictwa. Z czasem zbiory tej instytucji włączone zostały do utworzonego w 1906 r. Archiwum. Biblioteczka zaś stała się podstawą jego księgozbioru podręcznego, funkcjonującego do dziś¹².

Podobnej wielkości zbiorów znajdował się w posiadaniu **Naczelnej Dyrekcji Cesarskiej Poczty (Kaiserlichen Ober-Postdirektion in Bromberg)**. W opublikowanym w 1906 r. katalogu wymienionych było 1516 pozycji, głównie dotyczących poczty i telegrafu. Sporo miejsca zajmowały w zbiorze opracowania z zakresu ekonomii, prawodawstwa, gospodarki, a także podręczniki do fizyki, chemii, algebry, dzieła historyczne, a nawet literatura piękna (utwory Waltera Scotta, braci Grimm, Schillera, Dickensa)¹³. Książki zgromadzone były w 11 działach rzeczowych. Katalog uzupełniał autorski indeks alfabetyczny. Ze zbiorów korzystali nie tylko pracownicy, ale także ich rodziny, czego świadectwem była obecność w zbiorach literatury dla dzieci.

W Bydgoszczy istniały ponadto biblioteki wojskowe, m.in. licząca ok. 2000 tomów biblioteka **Pomorskiego Regimentu Fizylierów**¹⁴ i **Królewska Biblioteka Wojskowa**, która w 1911 r. dysponowała ok. 2500 tomów¹⁵. W Do-

¹¹ *Katalog der Bibliothek der Königlichen Regierung zu Bromberg*, Bromberg 1837 (BN Mf 36478; Biblioteka Kórnicka, rps 591).

¹² Zob. M. Dereszyńska-Romaniuk, *Biblioteka Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 1987, t. 8: 1979-1981, s. 271-280.

¹³ *Verzeichnis der Bücherei der Kaiserlichen Ober-Postdirektion in Bromberg, ausgabe in Januar 1906*, Bromberg 1906.

¹⁴ *Katalog für die Bibliothek des Pommerschen Füsilier-Regiments Nr 34*, Bromberg 1899.

¹⁵ *Katalog der Kgl. Militärbibliothek zu Bromberg*, Bromberg 1911.

wództwie Okręgu zgromadzono niewielki, liczący w 1914 r. 47 pozycji wydzielony księgozbiór dla młodych Niemców (Jungdeutschland)¹⁶.

Księgozbiory wspomagały też prace administracji miejskiej. W kancelarii urzędu grodzkiego mieszczącego się pierwotnie na zamku bydgoskim, a następnie przy dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej, znajdowało się archiwum. Niektóre z druków, zawierające przepisy prawne i wydawnictwa urzędowe wszyte zostały do ksiąg grodzkich. Drugi zbiór urzędowy pomieszczony w ratuszu służył radzie miasta i ławnikom. Prawdopodobnie przechowywano tam głównie księgi prawnicze oraz teksty ustaw i rozporządzeń¹⁷.

Księgozbiory naukowe

Również w tworzeniu księgozbiorów naukowych udział Polaków był niewielki. Pierwszym stowarzyszeniem naukowym było niemieckie **Towarzystwo Techniczne (Technische Verein)**, powstałe w 1857 r. z inicjatywy urzędników kolejowych i telegraficznych. Należeli do niego także przemysłowcy, rzemieślnicy i osoby z wykształceniem technicznym. Składki od członków towarzystwa miały być przekazywane m.in. na zakup książek i czasopism¹⁸. Z czasem biblioteka rozrosła się i w 1871 r. liczyła 126 pozycji, a w 1882 r. – 567. W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy w aktach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy zachowały się zarówno katalog alfabetyczny, działowy, ich uzupełnienia, jak również protokoły często przeprowadzanych kontroli zbiorów¹⁹. Zbiory powiększane były dzięki zakupom w miejscowych księgarniach. Przy bibliotece istniało też kółko czytelnicze z własną czytelnią posiadającą ok. 20 tytułów czasopism przyrodniczych, chemicznych, z zakresu sztuki, architektury i in.

Jednak najsilniejszym naukowym zrzeszeniem działającym pod zaborami było założone w 1880 r. **Towarzystwo Historyczne dla Obwodu Nadnoteckiego (Historische Verein für den Netzedistrikt)**, którego celem było poszukiwanie zabytków starożytności i przedmiotów o wartości historycznej, głównie z terenów Bydgoszczy i okręgu Nadnoteckiego²⁰. W 1885 r. nastąpiło

¹⁶ *Bezirkskommando Bromberg. Verzeichnis der Bücherei für Jungdeutschland, Bromberg 1914* [rps powielony].

¹⁷ F. Mincer, op. cit., s. 13-14.

¹⁸ APB, Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 8, *Statuten des am 1 November 1857 gegründeten Technischer Verein zu Bromberg* (§ 12).

¹⁹ APB, Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 20.

²⁰ G. Ohlhoff, *Towarzystwo Historyczne dla Dystryktu Nadnoteckiego w Bydgoszczy (Historische Gesellschaft für den Natzedistrikt zu Bromberg)*, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16: 1994, s. 110.

połączenie z Towarzystwem Historycznym dla Prowincji Poznańskiej (Historische Gesellschaft für die Provinz Posen). Towarzystwo prowadziło badania, przygotowywało wykłady i dyskusje poświęcone m.in. archiwum miejskiemu, powstaniu miasta, historii cechów, kronice bydgoskich bernardynów. Dbało również o organizowanie obchodów rocznicowych, a także prowadziło działalność wydawniczą. Na potrzeby badań zorganizowany został księgozbiór o profilu historycznym. W 1898 r. ukazał się katalog obrazujący stan księgozbioru na styczeń 1898 r., jak zaznaczono na karcie tytułowej. Według niego zbiór liczył 345 dzieł w IX działach²¹. Były to głównie książki i czasopisma niemieckie wydane niemal wyłącznie w drugiej połowie XIX w. W zbiorze znalazło się też kilka pozycji szwedzkich, angielskich, włoskich, francuskich i polskich, np. Griesingera, Słupeckiego i Rabskiego *Kilka słów o stanowisku deputowanych naszych na przyszłym sejmie berlińskim, o wyborach, jako też o kwalifikacji kandydatów* (1849), Ignacego Polkowskiego, *Katedra Gnieźnieńska* (1874), *Rocznik Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (1894) czy *Bard oswobodzonej Polski* (t. 1, grudzień 1830).

Cennym księgozbiorem dysponowało również założone w 1865 r. **Towarzystwo Przyrodnicze (Naturwissenschaft Verein)**. Z opublikowanego w 1896 r. katalogu wynika, że księgozbiór liczył 223 dzieła i 3 czasopisma: „Die Natur”, „Naturwissenschaftliche Rundschau” i „Jarbuch der Erfindungen”²².

Na początku XIX w. nastąpiło połączenie istniejących w Bydgoszczy towarzystw naukowych. 23 czerwca 1902 r. powstało **Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft)**²³. W jego skład weszły istniejące dotychczas stowarzyszenia naukowe i część artystycznych. W ramach towarzystwa zorganizowano pięć wydziałów: techniczny, przyrodniczy, historyczny, sztuk pięknych, muzyczny, a później jeszcze dwa, prawa i nauki o państwie. Towarzystwo posiadało bibliotekę, do której włączono istniejące wcześniej księgozbiory towarzystw (największym był zbiór Wydziału Techniki). W czytelnicy udostępniano czasopisma i księgozbiór podręczny. Do grona częstych gości należały kobiety, które najliczniej odwiedzały czytelnicy w okresie wakacyjnym²⁴. Wybitnym działaczem Towarzystwa był dr Georg Minde-Pouet (1871-1950)²⁵, pierwszy dyrektor utwo-

²¹ *Verzeichniss der Büchersammlung der Historischengesellschaft für Netzedistrikt zu Bromberg*, zusammengestellt von H. Baumert, Bromberg [1898].

²² *Ibidem*.

²³ H. Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, Bydgoszcz 1994, s. 113-114.

²⁴ APB, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy*, sygn. 52.

²⁵ Georg Minde-Pouet (1871-1950) – bibliotekarz, organizator i pierwszy dyr. Biblioteki Miejskiej (BM) w Bydgoszczy. Studiował w Berlinie. Uzyskał doktorat. 20 III 1903 r. został po-

rzonej w 1903 r. w Bydgoszczy Biblioteki Miejskiej. Z pewnością miał on wpływ na organizację biblioteki i czytelni Towarzystwa oraz jej ścisłą współpracę z Biblioteką Miejską. Towarzystwo zresztą, przyczyniło się znacząco do utworzenia Biblioteki Miejskiej, a następnie na mocy porozumienia z 1903 r. z władzami miasta zobowiązało się do przekazania jej jako depozytu swoich zbiorów i to zarówno czasopism, jak i książek²⁶. W lutym 1904 r. czytelnię zamknięto, a książki przeniesiono do Biblioteki Miejskiej. Z czasem przekazane zostały do niej też zbiory innych wydziałów. Ostatni do Biblioteki trafił w 1910 r. księgozbiór wydziału historycznego. W okresie międzywojennym Towarzystwo domagało się zwrotu depozytu od Biblioteki Miejskiej, wówczas zarządzanej już przez władze polskie. Sugerowano, by zbiory trafiły albo do Towarzystwa, albo zostały przekazane do Niemiec²⁷. Do zwrotu jednak nie doszło.

Kolejny naukowy księgozbiór powstał przy **Królewskim Instytucie Rolniczym im. Cesarza Wilhelma (Königliches Kaiser-Wilhelm-Institut für Landwirtschaft)**. Instytut ten utworzony został w 1906 r. w celu krzewienia kultury rolniczej w Poznańskim²⁸. Na czterech wydziałach kształcili się głównie Niemcy, gdyż Polakom utrudniano dostęp do nauki. Instytut nie posiadał w początkowym okresie jednej centralnej biblioteki, lecz szereg księgozbiorów podręcznych rozrzuconych po różnych wydziałach. Opublikowany w 1907 r. katalog centralny wykazywał istnienie blisko 1600 woluminów²⁹. Najliczniej w zbiorze reprezentowane była weterynaria, rolnictwo, chemia, zoologia. Najbogatsze księgozbiory podręczne posiadały Wydział Chorób Roślin oraz Dział Higieny Zwierząt³⁰.

wołany na stanowisko dyrektora BM. Rozbudował gmach placówki przy Starym Rynku. Pozyskiwał środki finansowe na powiększanie zbiorów (w 1903 r. księgozbiór liczył 30 tys. tomów, w 1913 r. wzrósł do 60 tys. tomów).

²⁶ APB, Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 88. *Odpis listu z dn. 13 lutego 1903 skierowanego przez Emila Knoblocha do Magistratu m. Bydgoszczy.*

²⁷ APB, Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy, sygn. 161. *List z dn. 29 czerwca 1921 r. Oberschuldirektora do Prof. Baumerka w Sorau.*

²⁸ J. Wojciak, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. 1: *do roku 1920*, Warszawa-Poznań 1991, s. 596.

²⁹ *Bücherverzeichnis der Bibliothek des Kaiser Wilhelms Institut für Landwirtschaft in Bromberg*, Bydgoszcz 1907.

³⁰ Duża część książek zachowała się do dziś. Po II wojnie światowej trafiły do Bydgoskiego Oddziału Centralnej Biblioteki Rolniczej (CBR). W 2004 r. biblioteka została zlikwidowana, a jej księgozbiór włączono do struktur Akademii Bydgoskiej (dziś UKW). Zgodnie z planem ochrony narodowego zasobu bibliotecznego, starodruki niemieckie oraz XIX-wieczne polonika przekazano do CBR w Warszawie. Zob. D. Anhalt, *Centralna Biblioteka Rolnicza*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, Bydgoszcz 2012, s. 73.

Biblioteki publiczne

Pierwszą większą biblioteką publiczną była **Biblioteka Ludowa**. Obok krzewienia niemieczyzny, jej głównym zadaniem była popularyzacja wiedzy wśród szerokich warstw ludności, dostarczanie literatury oświatowej i rozrywkowej, a także kształcenie młodzieży. Powstała z funduszy Stowarzyszenia Wieczornych Zabaw Ludowych. Jej inicjatorem i twórcą był ówczesny prezydent miasta Hugo Bräsicke. Księgozbiór liczący ok. 300 tomów istniał już od 1884 r. i dzięki darom szybko się rozrastał, w 1899 r. liczył 2847 wol., a w 1901 r. – 7027 wol.³¹ W 1900 r. zbiory przejęły władze miejskie i następnie przekazały w 1904 r. do Biblioteki Miejskiej, ale pozostał w niej wydzielony. Nakłady na księgozbiór nie były duże. Część potrzeb pokrywał magistrat, jednak większość opłacano z pobieranych od czytelników kaucji. 1 września 1920 r. księgozbiór liczący wówczas 13 847 woluminów³² przejęty został przez władze polskie. Nowym dyrektorem został dr Witold Bełza (1886-1955)³³.

Powstanie **Biblioteki Miejskiej** w Bydgoszczy wiąże się z próbami podjętymi już w 1898 r. przez Towarzystwo Historyczne dla Obwodu Nadnotecckiego, które przesłało petycję do ministra kultury. Sprzyjającym momentem było przekazanie dla tworzonej biblioteki cennego liczącego ok. 7000 wol. księgozbioru po Fryderyku Raumerze, niemieckim historyku i mężu stanu, który pragnął przekazać księgi „jakiemukolwiek miastu w Prusach za wyjątkiem Berlina”³⁴. Bibliotekę ostatecznie utworzono w 1903 r. W krótkim czasie powiększyła swoje zbiory, głównie dzięki darom m.in. prezydenta bydgoskiej regencji dra Franciszka Krusego i magistratu. Dyrektorem biblioteki został dr Georg Minde-Pouet. W 1908 r. zbiory przeniesiono do okazałego gmachu przy placu Fryderykowskim 1, gdzie do dziś ma Biblioteka swoją siedzibę (obecnie Stary Rynek 24). Dyrektor pozyskiwał środki finansowe na powiększanie zbiorów i w 1913 r. zbiór wzrósł do 60 tys. tomów. Zbiory rozwijały się przede wszystkim w oparciu o dary (w okresie niemieckim stanowiły one blisko 58% wszystkich nabytków). W 1913 r. miejsce dr. Minde-Poueta zajął prof. dr Martin Bollert, a w dniu 1 września 1920 r. kierownictwo Biblioteką Miejską w Bydgoszczy objął dr Witold Bełza, bibliotekarz lwowski „Ossolineum”³⁵.

³¹ Zob. A. Rymkiewicz, *Hugon Bräsicke i jego biblioteka*, „Kalendarz Bydgoski” 1998, s. 191-196.

³² A. Rymkiewicz, op. cit., s. 193; eadem, *Biblioteka Ludowa początkiem miejskiej sieci bibliotecznej*, „Bibliotekarz Bydgoski” 1997, nr 2, s. 12-21.

³³ Witold Bełza (1886-1955) – historyk literatury, bibliotekarz, działacz kulturalny; w latach 1905-1920 pracownik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, a w okresie 1914-1917 – Muzeum Polskiego w Rapperswilu.

³⁴ W. Bełza, *Kroniki bydgoskie*, „Kurier Warszawski” 1928, nr 129, s. 10.

³⁵ Zob. *Z życia i pracy bydgoskiej księżnicy. Księga pamiątkowa Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy 1903-1963*, Bydgoszcz 1965.

Biblioteki oświatowe

XIX w. przyniósł rozkwit bibliotek o charakterze oświatowym. Organizacyjnie były biblioteczkami, choć najczęściej nosiły miano czytelni. Udostępniano w nich nieodpłatnie lub też za niewielką kwotą książki i czasopisma zarówno na miejscu lub też wypożyczając. Bardzo często ich charakter uzależniony był od celu organizacji bądź grupy osób, które je tworzyły. W Bydgoszczy w XIX w. istniały biblioteki, których zadaniem było zarówno szerzenie oświaty, religii, myśli społecznej, jak i wiedzy fachowej. W praktyce łączono często funkcję oświatową z działalnością religijną lub społeczną. Zadaniem polskich organizacji było przede wszystkim krzewienie języka i literatury narodowej. Pierwsze silne polskie organizacje pojawiły się dopiero w drugiej połowie XIX w., kiedy to nasilenie się ruchów nacjonalistycznych i tendencji germanizacyjnych obudziło żywsze uczucia patriotyczne. Inicjalną próbą zrzeszenia się Polaków było założenie w 1845 r., z udziałem Stanisława Sadowskiego, **Kasyna Polskiego** prowadzącego działalność patriotyczną, m.in. poprzez krzewienie polskiej mowy³⁶. Szerzenie religii katolickiej wśród ludności polskiej stanowiło cel powstałej w 1845 r. **Czytelni Katolickiej** zorganizowanej przez bydgoskiego wikarego ks. Jana Jankowskiego, autora słów: „najlepszym sposobem ku utwierdzeniu wiernych pozostaje utworzenie czytelni książek i pism czysto katolickich, aby przy tak rozpowszechnionych pisemkach, czerniących cały kościół i wszystkie jego obrządki, podać ludowi wiernemu sposobność do przekonania się o niesłuszności bluźnierstw i oszczerstw miotanych na religię i kościół katolicki”³⁷. Na odezwę w krótkim czasie odpowiedziały 32 osoby, deklarując chęć pomocy i przekazując składki. Reguły dotyczące funkcjonowania czytelni określone zostały w okólniku.

Wcześniej istniała już przy tej samej parafii **Czytelnia dla Dzieci**, zorganizowana przez proboszcza, później kanonika w Poznaniu, ks. Franka. Księgozbiór liczący ponad 140 książek udostępniano w niedziele³⁸. Działalność obu czytelni i Kasyna zawieszono w 1846 r. W późniejszym okresie niewielka biblioteczka powstała przy **Czytelni Polskiej**, od 1869 r. upowszechniającej kulturę i polskie słowo.

W 1861 r. przy parafii św. Trójcy zawiązało się **Towarzystwo św. Wincentego à Paulo**. Prowadziło ono przede wszystkim działalność charytatywną

³⁶ Z inicjatywy Kasyna założono w Bydgoszczy szkołę mającą krzewić język polski. Ukrytą sferą działalności Kasyna było natomiast przygotowywanie zbrojnego wystąpienia. Zob. J. Wojciak, *Polityczne i narodowościowe problemy Bydgoszczy w latach 1815-1850*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, op. cit., s. 486.

³⁷ *Czytelnia Katolicka w Bydgoszczy*, „Gazeta Kościelna” 1845, nr 31, s. 247; nr 32, s. 256.

³⁸ *Czytelnia Katolicka w Bydgoszczy*, „Gazeta Kościelna” 1845, nr 31, s. 248.

i społeczną, m.in. założyło ochronkę i zakład dla polskich sierot, a także prowadziło niewielką biblioteczkę³⁹. Przy parafii św. Trójcy powstał niebýt okazały księgozbiór założony przez Halinę i Marię Turzyńskie oraz córki dr. Jana Bizuela, a przy kościele farnym w czasie strajku szkolnego w 1907 r. zorganizował księgozbiór dr Emil Warmiński⁴⁰.

Spośród organizacji szerzących oświatę wśród szerokich mas ludności zaboru pruskiego swoje oddziały w Bydgoszczy utworzyły w 1873 r. Towarzystwo Oświaty Ludowej (TOL) i w 1881 Towarzystwo Czytelni Ludowych (TCL)⁴¹. TOL działało w zaborze pruskim krótko, gdyż już w 1878 r. władze zlikwidowały organizację. Z inicjatywy jednakże TOL założono wiele biblioteczek, m.in. w Bydgoszczy. Na wniosek jednego z członków postanowiono dla każdego istniejącego stowarzyszenia, tj. czeladzi katolickiej, przemysłowego, zorganizować biblioteczkę o wartości przynajmniej 40 talarów. Obdarowani zobowiązani byli do przechowywania książek w specjalnych szafach, utrzymywania i aktualizacji katalogów oraz kontroli wypożyczanych książek⁴². Kolejna biblioteczka w Bydgoszczy pojawiła się za sprawą **Wydawnictwa Dobrych a Tanich Książek im. Franciszka Bażyńskiego** z Poznania. Wydawnictwo zaopatrywało w książki wszystkie zabory. W okresie od grudnia 1872 do kwietnia 1873 r. rozesłano 7419 książek dla 370 nowych czytelni. W 50. rocznicę kapłaństwa ks. Franciszka Bażyńskiego właściciel wydawnictwa w Poznaniu i członek Komisji Rewizyjnej TOL, Władysław Simon (1816-1849), postanowił w 1876 r. ufundować 100 biblioteczek ludowych. W tych okolicznościach pojawiła się kolejna biblioteczka w Bydgoszczy⁴³. Zdecydowanie większą rolę odegrało TCL. Głównym celem Towarzystwa, oprócz zakładania bibliotek, było urządzenie publicznych czytelni i wystaw książek. Sieć obejmowała czytelnie zorganizowane w okręgach⁴⁴. Działaczami okręgu w Bydgoszczy byli: Hieronim Rogaliński, dr Emil Warmiński, dr Jan Biziel i Jan Teska. Funkcje bibliotekarzy pełnili m.in. Bogusław Domański

³⁹ J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, op. cit., s. 547. O działalności Towarzystwa św. Wincentego à Paulo zob. J. Wróblewski, *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843-1939*, Olsztyn 1975, s. 37-40.

⁴⁰ Emil Warmiński (1881-1909) był wielce zasłużoną postacią w walce z germanizacją. W 1907 r. w wykupionym od Niemców budynku założył Dom Polski, który stał się ośrodkiem życia patriotycznego i kulturalnego Polaków; E. Czarlińska, *Tajne nauczanie*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1: *Okres zaboru pruskiego*, wybrała i oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 40.

⁴¹ J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, op. cit., s. 570.

⁴² J. Wróblewski, op. cit., s. 52.

⁴³ *Sprawozdanie Dyrekcji TOL*, „Oświata” 1876, nr 11, s. 88.

⁴⁴ J. Wróblewski, op. cit.

i Skworz⁴⁵. Wkrótce po zawiązaniu organizacji w Bydgoszczy pojawiły się pierwsze czytelnie wspomagane przez ofiarodawców prywatnych. W 1911 r. funkcjonowały w centrum miasta dwie czytelnie i cztery na przedmieściu⁴⁶. Księgozbiory TCL były niewielkie i liczyły najczęściej 300 tomów, a znajdowały się w nich głównie elementarze. W 1913 r. odbyło się walne zebranie członków Towarzystwa na powiat bydgoski, które podsumowało dotychczasową działalność. W sumie zbiory TCL liczyły 2645 książek. Zarejestrowanych 807 czytelników skorzystało z 7115 książek. Kolejne walne zebranie odbyło się w 5 lat później 26 czerwca 1918 r. w kościele św. Trójcy. Wzięło w nim udział 50 członków z samej tylko Bydgoszczy. Podsumowano działalność TCL w czasie wojny. Zebrano wówczas 75 000 mk, kilkaset czasopism i śpiewników. Przewodniczącym został ponownie ks. Paluchowski. Na bibliotekarza mianowano natomiast ks. Hamerskiego. Postulowano urządzenie szafek we wszystkich bibliotekach i rotacyjną wymianę księgozbioru⁴⁷.

Pod koniec XIX w. uaktywniła się działalność kobiet. W Bydgoszczy istniał oddział kobiecej organizacji „Warta” – powołanej w 1892 r. w Poznaniu. Jednym z elementów jego działalności wspomagających nauczanie języka polskiego było prowadzenie własnej biblioteczki⁴⁸. Największe jednak zasługi na polu upowszechniania polskiej książki miała założona w 1907 r. przez Halinę Warmińską **Czytelnia dla Kobiet**, stowarzyszenie o charakterze kulturalno oświatowym. Czytelnia, największa i najaktywniejsza tego typu placówka w Wielkopolsce, funkcjonowała przy kościele św. Trójcy⁴⁹. Książki gromadzono dzięki składkom oraz darom. Z Krakowa trafiały do Bydgoszczy paczki z książkami od Władysława Bełzy i innych pisarzy oraz czasopismami. Bełza wspomagał też instytucję finansowo⁵⁰. Dary przekazywały również czytelnie w Poznaniu i Pleszewie. Już w pierwszym roku działalności Czytelnia posia-

⁴⁵ Zebranie okręgowe Tow. Cyt. L. dla powiatów bydgoskiego, inowrocławskiego, mogileńskiego, strzelińskiego i szubińskiego, „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelnia Ludowych w Poznaniu” 1910, z. 6, s. 183-184.

⁴⁶ *Bezpłatne Czytelnie Ludowe*, „Dziennik Bydgoski” 1911, nr 27, s. 3.

⁴⁷ „Dziennik Bydgoski”, nr 144 z 27 czerwca 1918 r.

⁴⁸ J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, op. cit., s. 570.

⁴⁹ W lutym 1909 r. powstało Zjednoczenie Towarzystw Kobięcych Oświatowych na Rzeszę Niemiecką, które obejmowało działaniem 12 towarzystw i 1237 członków, w tym także Czytelnię dla Kobiet w Bydgoszczy. Organem Towarzystwa był miesięcznik „Zjednoczenie”. Stowarzyszenia należące do zjednoczenia organizowały co miesiąc, czasem częściej, zebrania. Zob. *Praca oświatowa w obrębie naszych towarzystw*, „Przegląd Oświatowy. Miesięcznik Towarzystwa Czytelnia Ludowych w Poznaniu” 1910, z. 3, s. 75.

⁵⁰ E. Czarlińska, op. cit., s. 40; *20-lecie Tow. Czytelnia dla Kobiet*, „Dziennik Bydgoski” 1927, nr 123, s. 2.

dała 756 woluminów, w 1909 r. – 850. Głównie były to książki z zakresu beletrystyki, udostępniane dwa razy w tygodniu w mieszkaniu u Neumanów, a potem u Marii Pękałowej przy ul. Długiej. W 1909 r. liczba członków wynosiła 110. W ramach działania Czytelni organizowane były zebrania i wykłady polskiej literatury, deklamacje, przedstawienia amatorskie, koncerty i zabawy. Przewodniczącą Czytelni była długi czas Stefania Tuchołkowa. Najczynniejszymi działaczkami były, oprócz wymienionych, Walentyna Teskowa, Melania Gońska, żony znanych działaczy: Bzielowa, Piórkowa, Kużajowa, Warmińska i in.⁵¹ Jeszcze w 1907 r. na jesieni otwarto **Biblioteczkę dla Dzieci**. Korzystało z niej rocznie kilkuset młodych czytelników⁵². Gromadzono w niej literaturę dla dzieci od 6 do 16 lat. Były to jednak zbiory bardzo szczupłe. W prasie pojawiały się apele o nadsyłanie książek w języku polskim. W akcji uczestniczył m.in. „Dziennik Bydgoski”⁵³. W 1920 r. księgozbiór Czytelni dla Kobiet liczył 1022 książki.

Inne księgozbiory

W ciągu XIX w. towarzystw w Bydgoszczy było coraz więcej⁵⁴. Istniejące przy nich biblioteczki i księgozbiory miały niejednorodny charakter i najczęściej łączyły funkcje: oświatową i religijną, oświatową i społeczną, religijną i fachową itp. Pojawiły się one w Bydgoszczy stosunkowo wcześnie. Księgozbiór największej i najsilniejszej polskiej organizacji w okresie zaborów, założonego w 1872 r. **Towarzystwa Przemysłowego**, miał charakter ogólny. Towarzystwo powstało, aby „wzajemnie się pouczać, starać się o podniesienie przemysłu naszego, urządzać skromne towarzyskie zabawy”⁵⁵. Funkcję bibliotekarza powierzono S. Majerskiemu. W 1873 r. zakupiono ze składek pierwsze książki, które zapoczątkowały funkcjonowanie biblioteki. Z kolejnymi latami zbiorów przybywało. W 1881 r. biblioteka liczyła 111 woluminów, a w 1897 – 218 wol. Z czasem przybyła także szafa biblioteczna⁵⁶. W 1883 r. w Towarzystwie policja przeprowadziła rewizję, która ujawniła istnienie księgozbioru polskiego, liczącego 121 dzieł, wśród których znajdowały się m.in.:

⁵¹ J. Bartnicki, *Nie damy pogrześć mowy*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, op. cit., s. 84.

⁵² *20-lecie...*, op. cit., s. 2.

⁵³ „Dziennik Bydgoski” nr 185 z 13 sierpnia 1916 r.; nr 236 z 14 października 1917 r.

⁵⁴ W latach 1883-1884 notowano w Bydgoszczy 89 stowarzyszeń niemieckich. J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, op. cit., s. 551.

⁵⁵ *Pamiętnik Towarzystwa Przemysłowego w Bydgoszczy. Sprawozdanie z 50cio-letniej czynności 1872-1922*, [Bydgoszcz 1922], s. 4

⁵⁶ *Ibidem*, s. 6-9.

Pan Tadeusz Adama Mickiewicza, *Pamiętniki* Jana Kilińskiego, *Dzieje narodu polskiego* Stefana Chociszewskiego i redagowane przez niego piśmisko *Przyjaciel Dzieci i Młodzieży*, pięć tomów *Śpiewnika polskiego*, kalendarze, m.in. Juliana Prejsa pseud. Sierp-Polaczek (który zasiadał w zarządzie Towarzystwa), utwory religijne, literatura piękna, oświatowa, prace z zakresu historii⁵⁷. W 1907 r. do biblioteki wpłynęła znaczna liczba książek i czasopism. Warto dodać, że każdy z członków Towarzystwa zobowiązany był do prenumeraty „Przemysłowca”⁵⁸.

Przy Towarzystwie istniało kółko śpiewacze, które z czasem wyodrębniło się, tworząc kolejną silną organizacją polską. W ten sposób w 1883 r. powstało **Towarzystwo Śpiewu „Halka”**⁵⁹. Wśród władz towarzystwa od początku obecny był bibliotekarz odpowiadający za nuty, książki i dokumenty. Zbiory początkowo były skromne, jednak dzięki ofiarności nauczyciela Jasińskiego, który przepisywał nuty i śpiewniki, zbiory towarzystwa powiększyły się⁶⁰. Źródłem funduszy na zakup książek były pieniądze przekazywane przez członków towarzystwa, którzy zresztą na potrzeby księgozbioru ufundowali szafę. Oprócz muzykaliów gromadzono także czasopisma, a wśród nich warszawski „Śpiewnik Kościelny” ofiarowywany wraz z nutami i śpiewnikami przez redakcję „Dziennika Bydgoskiego”⁶¹.

Towarzystwo Śpiewacze Urzędników „Harmonia” (Beamten-Gesang Verein „Eintracht”) obchodziło od kwietnia 1914 do marca 1915 r. swój 36. jubileusz. Z tej okazji ukazała się okolicznościowa publikacja podsumowująca działalność towarzystwa. Niewielka wzmianka dotyczyła księgozbioru. Książki wraz z materiałami piśmienniczymi mieściły się w 4 szafach ulokowanych w siedzibie towarzystwa. Na potrzeby koncertów zarząd przygotował niewielki zbiorek ulubionych pieśni „Taschenbuch Einträchtlers” funkcjonujący pod nazwą „Grünes Buch”. W głównej siedzibie członkom Towarzystwa udostępniany był w 4 lub 5 egzemplarzach tygodnik niemieckich związków śpiewaczych (Deutsche Sängerbundes Zeitung)⁶².

Również **Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”** założone w 1886 r. miało szeroki zakres działań, co z pewnością znajdowało odzwierciedlenie w profilu

⁵⁷ APB, Akta m. Bydgoszczy 1815-1920, sygn. 1979, k. 83-90, *Verzeichnis der in der Bibliothek der Bromberger polnischen Gewerberverein befindlichen Bücher*.

⁵⁸ *Pamiętnik Towarzystwa Przemysłowego w Bydgoszczy...*, op. cit., s. 10.

⁵⁹ Zob. J.L. Ordan, *100 lat Towarzystwa Śpiewu „Halka” 1883-1983*, Bydgoszcz 1983.

⁶⁰ *Pamiętnik pięćdziesięciolecia Towarzystwa Śpiewu „Halka” w Bydgoszczy 1883-1933*, Bydgoszcz [1933], s. 15.

⁶¹ Z. Suchar, *Pieśń uszła cało*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, op. cit., passim.

⁶² WiMBP, Czytelnia Regionalna, Dawna Bydgoszcz, *36. Jahresbericht des Beamten-Gesangvereins „Eintracht” zu Bromberg*, Bromberg 1914.

zbiorów. Zadaniem „Sokoła”, obok uprawiania dyscyplin sportowych, było szerzenie oświaty i podtrzymywanie polskości. Część funduszy pochodzących ze składek przeznaczano na potrzeby oświatowe, m.in. tworzenie biblioteki⁶³. Prenumerowano „Przewodnik Gimnastyczny”. Towarzystwo, tak jak i inne polskie organizacje, od 1910 r. miało swoją siedzibę w Domu Polskim powstałym z inicjatywy Emila Warmińskiego. W Domu czynna była biblioteka z czytelnią, organizowano kursy nauki języka⁶⁴. Bibliotekę prowadził Wacław Koczorowski.

Księgozbiory powstawały przy istniejących organizacjach robotniczych. W czerwcu 1877 r. działacz robotniczy Wilhelm Bogs założył **Robotnicze Koło Czytelnicze (Arbeiter Lesezirkel)** mające charakter propagandowo-oświatowy. Koło organizowało zebrania, na których wygłaszano odczyty. Należało do niego początkowo 8, później 21 osób, w tym 2 Polaków. Niestety na skutek represji po roku Robotnicze Koło Czytelnicze zmuszone zostało do zakończenia działalności⁶⁵. Bogatą biblioteczkę posiadało za to **Towarzystwo Robotników Polsko-Katolickich** założone 20 marca 1892 r. z inicjatywy ks. Stanisława Choraszewskiego. Stowarzyszenie zajmowało się m.in. propagowaniem polskiej książki wśród robotników i ich rodzin, organizowało odczyty, (podczas których korzystano z pierwszego w mieście projektora filmowego), rozdawało ubogim dzieciom polskie elementarze, katechizmy i czytanki⁶⁶. Zorganizowano ze składek zamożniejszych członków specjalny fundusz, który przeznaczano na zakup „Dziennika Kujawskiego”. Wkrótce abonentów było 250, z tym że biedni członkowie towarzystwa otrzymywali czasopismo bezpłatnie⁶⁷. Z czasem prenumeratą objęto także inne tytuły, m.in. „Robotnika”. Towarzystwo posiadało bogatą bibliotekę. Znacznie skromniejszy był księgozbiór **Towarzystwa Czeladzi Polsko-Katolickiej** – założonego przez ks. Lizaka 26 maja 1866 r.

Niewielka biblioteczka wypożyczająca książki zorganizowana była przez **Towarzystwo Rzemieślników**. Członkowie Towarzystwa nie byli rzetelnymi użytkownikami skoro bibliotekarz w 1911 r. na łamach Dziennika Bydgoskiego domagał się na zwrotu wypożyczonych książek „celem uregulowania biblioteki”⁶⁸.

⁶³ A. Bogucki, *Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy 1886-1939*. Cz. I, „Kronika Bydgoska”, t. 10 (1986-1988), s. 72.

⁶⁴ Ibidem, s. 76.

⁶⁵ J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, op. cit., s. 578.

⁶⁶ J. Szumiński, *Rzut oka na działalność Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski” 1912, nr 150, s. 2.

⁶⁷ J. Szumiński, *Rzut oka na działalność Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski” 1912, nr 148, s. 1.

⁶⁸ „Dziennik Bydgoski”, nr 282 z 8 grudnia 1911 r., s. 2.

Fachowy charakter miały często księgozbiory tworzone przez organizacje zawodowe. Do takich należało **Zrzeszenie Młodych Kupców (Verein Junge Kaufleute)**. Posiadało ono bibliotekę, nad którą opiekę sprawował bibliotekarz. Każdy członek towarzystwa mógł z niej bezpłatnie korzystać, jednocześnie wypożyczając trzy woluminy. Wymiana książek następowała na wieczornych spotkaniach towarzystwa. Pobierano opłaty za przekroczenie czasu wypożyczenia⁶⁹. W 1911 księgozbiór liczył 1798 dzieł i 14 roczników czasopism, m.in. „Fligende Blätter”, „Gartenlaube”, „Illustrierte Chronik der Zeit” oraz „Über Lande und Meer”. Książki zgrupowane były w działach: A. Powieści. Nowele. Opowiadania. Opisy podróży. Historia; B. Nauka; C. Muzyka. Teatr. Sztuka; D. Czasopisma.

Istniał również polski odpowiednik stowarzyszenia pod nazwą **Towarzystwo Młodzieży Kupieckiej**. Podczas walnego zebrania 15 stycznia 1908 r. wspomniano o bibliotece, która w 1907 r. liczyła 38 książek, z czego w ciągu roku przybyło 6. Prezes Makowski wystąpił z wnioskiem o zakupienie kilku nowych książek, co spotkało się z aprobatą pozostałych członków. Inny z członków, p. Kabat, polecał gorąco abonowanie „Dziennika Bydgoskiego”⁷⁰, w którym ukazywały się informacje dotyczące życia Towarzystwa. Potwierdzeniem istnienia księgozbioru był anons z listopada 1913 r. zamieszczony w „Dzienniku Bydgoskim”, w którym bibliotekarz domagał się zwrotu wypożyczonych książek⁷¹.

Na fali niemieckich imperialnych dążeń powstało **Niemieckie Towarzystwo Kolonialne (Deutsche Kolonialgesellschaft)**. Posiadało ono niewielką biblioteczkę. W Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bydgoszczy zachowały się dwa drukowane katalogi. Pierwszy z 1898 r. wykazał istnienie zbiorów kartograficznych w liczbie 9 pozycji, 69 książek i 8 czasopism, głównie dotyczących kolonializmu⁷². W kolejnym spisie, z 1902 r., odnotowano 14 map i atlasów, 11 periodyków i 79 książek. Dominowały dzieła poświęcone problematyce niemieckich kolonii i polityki kolonialnej, ale znajdowały się tam także książki krajoznawcze, a także relacje z podróży i ekspedycji na nowe tereny np.: w Ameryce Południowej, Tybecie, Nowej Gwinei⁷³. Interesująco przedstawiał się zbiór map, m.in.: przygotowana przez Geogra-

⁶⁹ *Bücherverzeichnis der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute in Bromberg. Ausgabe am 1. März 1911*, Bromberg [1911].

⁷⁰ *Z Towarzystwa Młodzieży Kupieckiej*, „Dziennik Bydgoski”, nr 12 z 16 stycznia 1908 r., s. 2.
⁷¹ „Dziennik Bydgoski” z 7 listopada 1913 r., s. 3.

⁷² *Deutsche Kolonialgesellschaft Abt. Bromberg. Verzeichnis der Bücherei*, Bromberg 1898.

⁷³ *Deutsche Kolonialgesellschaft Abt. Bromberg. Verzeichnis der Bücherei*, Bromberg 1902.

ficzny Instytut w Weimarze ścienna mapa Afryki wschodniej, plany ekspedycji w Kamerunie, a także mapy Wyspy Cesarza Wilhelma i Archipelagu Bismarcka, Transwalu, wschodnich Chin i Japonii. Również czasopisma dotyczyły polityki kolonialnej Niemiec. Były to m.in.: „Deutsche Kolonialzeitung”, „Kolonialpolitische Korrespondenz”, „Nachrichten aus Kaiser Wilhelmsland”, „Deutsches Kolonialblatt”.

Księgozbiory o odmiennym charakterze posiadały loże masonskie. Organizacje wolnomularskie pojawiły się w Bydgoszczy pod koniec XVIII w.⁷⁴ Najdłużej przetrwała **Loge Janus im Orient**, którą założono w 1784 r. i która istniała aż do 1938 r. Loża niemal od początku posiadała księgozbiór, który uzupełniany był dzięki składkom braci. O tym, jakie dzieła zakupić, decydowano na posiedzeniach loży. Jednak zakupy były stosunkowo rzadkie. Opiekę nad księgozbiorem sprawował jeden z członków loży, do którego zadań należało katalogowanie i oznaczanie sygnaturami. Zbiory podzielone były według 3 działów odpowiadających stopniom wtajemniczenia. Pierwszą grupę tworzyły zbiory ogólnodostępne. W drugiej znalazły się książki przeznaczone dla osób wtajemniczonych na poziomie czeladników. Ostatnia grupa, w której dominowały dzieła poświęcone masonskim obrzędom, zastrzeżona była dla mistrzów loży. Według ogłoszonego w 1896 r. katalogu w bibliotece zgromadzonych było w 10 działach 290 pozycji⁷⁵. Dominowały dzieła tematycznie związane z lożą, a więc masonskie konstytucje, statuty, rytuały, śpiewniki, książki poświęcone działalności łóż i ich historii, biografie i in. W 1909 r. z pomocą dyrektora Biblioteki Miejskiej Georga Minde-Poueta, który był jednocześnie członkiem loży, rozpoczęto porządkowanie zbioru. W 1913 r. ukazał się drukiem kolejny katalog wykazujący blisko 500 dzieł⁷⁶.

Oprócz wymienionych w Bydgoszczy działało wiele innych organizacji i zrzeszeń skupiających Polaków i Niemców. Niektóre z nich, jak choćby Towarzystwo Handlowe (zał. w 1884 r.), towarzystwa śpiewu „Św. Wojciech” (zał. 1876 r.) i „Moniuszko” (zał. 1908 r.), działały bardzo prężnie, lecz o ich księgozbiorach nie zachowały się informacje.

Bardzo niewiele informacji zachowało się nt. bibliotek mniejszości narodowych. Jedyna wzmianka o bibliotecze żydowskiego stowarzyszenia mło-

⁷⁴ Zob. M. Romaniuk, *Z dziejów masonerii bydgoskiej*, „Kronika Bydgoska” 1990, t. 9: 1988, s. 160-176; W. Gordon, *Bydgoscy masoni*, „Kalendarz Bydgoski” 1973, s. 139-146.

⁷⁵ *Verzeichnis der Bücher der Bibliothek der Johannis Freimaurer Loge „Janus” im Orient zu Bromberg*. Hrsg. am 1 Juni 1896, [Bromberg 1986].

⁷⁶ G. Minde-Pouet, *Bücherverzeichnis der zum Verband der Grossen National-Mutterloge in der Preussischen Staaten gennant „Zu drei Weltkugeln” gehörenden St. Johannis-Freimaurer-Loge „Janus” im Orient zu Bromberg*, Bromberg 1913.

dzieży (**Judischer Jugendverein**) pochodzi z książki adresowej z 1914 r.⁷⁷ Wiadomo jednak, że niemal każda syjonistyczna organizacja posiadała zbiór ok. 50 książek⁷⁸.

Biblioteki szkolne

Podobnie jak w innych ośrodkach pierwsze szkoły w Bydgoszczy miały charakter wyznaniowy. Działy tu szkoły parafialne, a także szkoły prowadzone przez jezuitów, bernardynów, karmelitów. Kasata zakonów pociągnęła za sobą ich likwidację. Znaczące zmiany przyniosła działalność Izby Edukacyjnej w czasach Księstwa Warszawskiego. Dawne gimnazjum katolickie przekształcono wówczas w szkołę departamentową, a następnie w wydziałową⁷⁹. Dalsze zmiany wprowadzono już pod panowaniem pruskim. W 1817 r. dawną szkołę wydziałową przekształcono w Królewskie Gimnazjum Klasyczne. Z czasem zaczęły powstawać w mieście nowe szkoły elementarne, średnie i wyższe⁸⁰. Obok nich istniały w Bydgoszczy także szkoły zawodowe rzemieślnicze i uczelnie artystyczne, a także seminarium nauczycielskie oraz szkoły prywatne.

Każda szkoła w Bydgoszczy pod zaborem pruskim posiadała dobrze zorganizowaną biblioteczkę. Często istniały dwa księgozbiory, uczniowski i nauczycielski. Dotacje na książki były znaczne i niemieckie władze oświatowe kładły duży nacisk na dobór właściwej literatury. Systematycznie malała liczba książek w języku polskim, co zresztą wiązało się z ograniczaniem obecności języka polskiego w szkołach w ogóle, choć np. w szkole realnej nauczano go aż do 1873 r.⁸¹

Jednym z cenniejszych księgozbiorów dysponowało **Królewskie Gimnazjum Klasyczne**, powstałe na bazie założonego w XVII w. przez jezuitów kolegium i przekształconego w czasach Księstwa Warszawskiego w Kolegium Wydziałowe. Sporządzony w 1815 r. przez dyrektora Wilczewskiego inwentarz

⁷⁷ *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1914*, Bromberg.

⁷⁸ Najlepiej poznane zostało do tej pory życie społeczności żydowskiej w podbydgoskim Fordonie. Istniały tam księgozbiory służące studiom, m.in. biblioteka Bet-h-Midrasz, dom studiów dla mężczyzn z XVII i XVIII w. czy zbiory po jesziwie – wyższej uczelni talmudycznej zlikwidowanej w I poł. XIX w. z powodu zbyt małej liczby studentów. Księgozbiory podręczne zorganizowane były przy synagogach. Zawierały m.in. rodały i mergile.

⁷⁹ M. Kallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806-1815*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, op. cit., s. 457.

⁸⁰ R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz 1980, passim.

⁸¹ J. Wojciak, *Stosunki polityczne...*, op. cit., s. 549.

biblioteki wykazał istnienie 75 podręczników, zarówno niemieckich, jak i polskich⁸². Przejęta w 1817 r. przez władze pruskie biblioteka gimnazjum była skromna. Według inwentarza z 1824 r. znajdowało się w niej 26 dzieł w 156 tomach. Były to przede wszystkim utwory pisarzy klasycznych⁸³. Później księgozbiór powiększył się. Jego bazę stanowiły fragmenty księgozbioru pojezuickiego i część ksiąg z klasztoru cystersów w Koronowie. Biblioteka wzbogacona była darami od władz państwowych i osób prywatnych, m.in. w latach 1924-1926 hr. Apolinary Dąbski z Kaczkowa przekazał sporą liczbę starodruków (także inkunabułów) głównie dzieł teologicznych, literatury klasycznej, orientalistycznej⁸⁴. Według katalogu z 1886 r. sporządzonego przez dr. Piotra Wittinga w bibliotece znajdowało się 5 inkunabułów, 118 druków XVI-wiecznych, 60 druków z XVII w. i 115 z XVIII w.⁸⁵ Część najstarszych ksiąg pochodziła z biblioteki bydgoskich bernardynów, gdyż ówczesny dyrektor gimnazjum, Ludwig Nicolaus Müller, uzyskał zgodę od władz regencji na zabranie potrzebnych szkole ksiąg ze strychu kościoła farnego, gdzie dzieła trafiły po kasacie zakonu. Po przejściu szkoły przez władze polskie w styczniu 1920 r. w bibliotece znajdowały się 11 574 dzieła⁸⁶.

Kolejno powstałą szkołą średnią było 3-letnie **Ewangelickie Seminarium Nauczycielskie** istniejące od 1820 r. w budynku pokarmelickim, a od 1829 r. w pomieszczeniach pobernardyńskich. Księgozbiór służący jednocześnie zorganizowanej obok szkole dla głuchoniemych był dość pokaźny. Dominowały w nim książki z zakresu pedagogiki i językoznawstwa, a także literatura piękna. W chwili przejścia przez władze polskie biblioteka liczyła 2100 wol.⁸⁷

Ciekawe księgozbiory: uczniowski, nauczycielski i pomocniczy posiadała też szkoła realna, istniejąca od 1851 r., a w 1883 r. przekształcona w **Królew-**

⁸² F. Pohorecki, op. cit., s. 83-90.

⁸³ J. Wojciak, *Szkolnictwo i życie kulturalne w Bydgoszczy w latach 1815-1850*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, op. cit., s. 496.

⁸⁴ E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa-Kraków 1926, [reprint: Kraków 1991], s. 39.

⁸⁵ F. Pohorecki, op. cit., s. 83-90.

⁸⁶ Biblioteka nauczycielska w Gimnazjum Klasycznym liczyła ponad 11 000 tomów, lecz skutkiem rozporządzenia władz oświatowych musiała w roku szkolnym 1932/1933 przekazać Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu 1409 tomów, w tym 8 inkunabułów. D. Knajdek, *Organizacja i zbiory bibliotek gimnazjów państwowych w Bydgoszczy w okresie międzywojennym*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 11: 1989, s. 67. Pośród inkunabułów znalazły się m.in. dwa druki weneckie z 1492 i 1499 r. i jeden lyoński z 1493 r., a wśród druków XVI-wiecznych słynny poemat *Theuerdank* pochodzący z oficyny Jana Schönspergera, wydany w 1517 r. Zob. S. Kubiak, *Biblioteka Uniwersytecka im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919-1966*, Poznań 1967, s. 78.

⁸⁷ *Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie w Bydgoszczy. Sprawozdanie za czas 1929-1933*, praca zbiorowa Grona Nauczycielskiego, Bydgoszcz 1933, s. 35.

skie Gimnazjum Realne⁸⁸. Zbiór nauczycielski rozrósł się dzięki dotacji władz miejskich z 200 książek w chwili otwarcia szkoły do 2882 dzieł w 5592 tomach w 1901 r. Najcenniejszymi w zbiorze były inkunabuły, a także starodruki: 16 z XVI w., 43 z XVII w. i 288 z XVIII w. Biblioteka uczniowska na początku XX w. liczyła 4170 tomów, a pomocnicza, na którą składały się głównie podręczniki, będące w większości darami absolwentów, 800 tomów⁸⁹. Oprócz dotacji pieniężnych miasta cenną pomocą dla biblioteki były książki ofiarowywane przez księgarzy i wydawców.

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej w Bydgoszczy istniało 14 szkół elementarnych. W większości dysponowały one bibliotekami, których zadaniem było dostarczanie uczniom niezbędnej literatury. Najczęściej w szkołach istniały dwa zbiory, nauczycielski, o charakterze podręcznym, i uczniowski, złożony głównie z utworów literackich i podręczników. Dominował w nich język niemiecki.

Wypożyczalnia płatne

Już na początku XIX w. istniały w Bydgoszczy wypożyczalnie płatne. Zakładane były najczęściej przy księgarniach. Pierwsze wzmianki o działającej w mieście wypożyczalni pochodzą z lat 20. XIX w. W wyniku przeprowadzonej w 1824 r. przez dyrektora policji, Schwedego, i dyrektora gimnazjum, Müllera, rewizji wypożyczalni usunięto z księgozbioru kilka pozycji. Jako mające oddziaływanie niemoralne usunięto *Pamiętniki Casanovy* oraz Christiana Augusta Vulpiusa *Rinaldo Rinaldini*. Natomiast o wyłączeniu ze zbioru książki o historii podziału Saksonii zdecydowały względy polityczne⁹⁰.

Jedną z najwcześniejszych tego typu wypożyczalni była uruchomiona w 1825 r. przez Juliusza Adolfa Munka (ok. 1782-1869) firma pod nazwą „Buch- und Musikalien-Handlung nebst Leih-Bibliothek”. W 1827 r. Munk reklamował muzykalia, tj. utwory na wszystkie instrumenty, najnowsze czasopisma, z których można było korzystać w czytelni otwartej „życzeniem klientów miłośników muzyki”⁹¹. Jednak choć na początku 1830 r. zapraszał Munk do swojej czytelni czasopism, już w kwietniu 1830 r. donosił w ogłoszeniu, że jego firmę przejął księgarz H.E. Müller⁹².

⁸⁸ *Pierwsze sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczu za lata od 1920 do 1927, ze szczególnym uwzględnieniem roku szkolnego 1926/27*, Bydgoszcz 1927.

⁸⁹ Ibidem, s. 50.

⁹⁰ J. Wojciak, *Szkolnictwo i życie kulturalne...*, op. cit., s. 502.

⁹¹ *Amtsblatt der Königlich Preussischen Regierung zu Bromberg*, Bromberg 1827, s. 836.

⁹² *Amtsblatt der Königlich Preussischen Regierung zu Bromberg*, Bromberg 1830, s. 293.

Kolejna księgarnia, założona w 1827 r. przez Ernsta Siegfrieda Mittlera (1785-1870)⁹³, również dysponowała wypożyczalnią. Placówek księgarskich, a wraz z nimi wypożyczalni, szybko przybywało. W pierwszej opublikowanej w 1855 r. księdze adresowej miasta Bydgoszczy w wykazie pod hasłem: handel muzykaliami i czytelnie wydawnictw muzycznych, znalazło się 5 firm. Cztery z nich, tj. Moritza Aronsohna, Friedricha Fischera, Louisa Levita, i Ludwiga Kocho – Mittlersche Buchhandlung, były jednocześnie tradycyjnymi księgarniami. Piąta, należąca do nauczyciela muzyki M. Eisenhauer, specjalizowała się jedynie w handlu i wypożyczaniu muzykaliów. Prasę można było przeglądać na miejscu w czytelni. Książki wypożyczano na zewnątrz, oferując różne abonamenty i subskrypcje, także dla osób zamiescowych. Wśród klientów księgarń i wypożyczalni zawiązywały się kółka czytelnicze. Korzystanie ułatwiały prospekty i katalogi. Największą poczytnością cieszyły się powieści, nowele, beletrystyka, pamiętniki, dzieła historyczne i literatura podróżnicza. Książki dostępne były w językach: niemieckim, francuskim, polskim i angielskim. Bardzo dużą, jak na owe czasy, placówkę prowadził księgarz Louis Levit. W jego wypożyczalni można było korzystać ze zbioru liczącego 10 tys. wol.⁹⁴

Pierwszą polską wypożyczalnię otworzył w Bydgoszczy przy ul. Długiej 19 w drugiej połowie lat 60. XIX w. Tomasz Śniegocki (1841-1889). Jego księgarnia znajdowała się w dobrym punkcie naprzeciw ratusza. Była to księgarnia sortymentowa ze składem nut i obrazów oraz własnymi wydawnictwami. Jak informował w ogłoszeniu zamieszczonym w „Gazecie Toruńskiej”, przy księgarni uruchomionej 5 kwietnia 1867 r. istniała czytelnia zaopatrzona w dzieła polskie, francuskie, niemieckie i angielskie. Znając siłę prasy i reklamy, Tomasz Śniegocki informował w specjalnym dodatku do „Gazety Toruńskiej” z dnia 11 listopada 1868 r. o zmianie lokalu (przeniósł księgarnię na ul. Długą 15, tym razem naprzeciw gmachu Sądu Powiatowego). Powiększeniu uległa zarówno księgarnia, jak i czytelnia. W tej drugiej znajdowało się 1200 dzieł polskich, 800 francuskich i 1800 niemieckich. Użytkownicy oprócz możliwości jednorazowego wypożyczenia książki za opłatą mogli również posiadać stały abonament. Mieszkańcy Bydgoszczy korzystali z czytelni na miejscu, natomiast czytelnikom spoza miasta książki wypożyczano za pośrednictwem poczty⁹⁵. W 1867 r. Śniegocki ogłosił drukiem liczący 30 stron katalog czytelni⁹⁶.

⁹³ Ernst Siegfried Mittler (1785-1870) niemiecki wydawca z oficynami w Berlinie i Poznaniu, otworzył w 1827 r. filię w Bydgoszczy.

⁹⁴ *Wohnungs-Anzeiger und Adress-Buch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg auf das Jahr 1864*, Bromberg 1864.

⁹⁵ J. Podgóreczny, *W służbie książki i prasy polskiej. Bydgoszcz XIX-XX w.*, Bydgoszcz 1878, s. 72.

⁹⁶ T. Śniegocki, *Spis dzieł czytelni polskiej T. Śniegockiego w Bydgoszczy. Frydrykowska ulica 19*, Bydgoszcz 1867. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 7, s. 146.

Oprócz drukarzy, księgarzy, handlarzy sztuką, muzykaliami wypożyczalnie, choć niewielkie, zakładali także introligatorzy, np. Otto Pauseback w 1855 r. oferował duży wybór podręczników i śpiewników oraz biblie. Wypożyczalnie płatne rozwinęły się szczególnie intensywnie w latach 80. XIX w.

Dla pozyskania klientów czytelnie prasy sytuowane były często w kawiarniach i restauracjach. Bracia Rudolf i Reinhold Andrae w reklamach swojej kawiarni przy Friedrichplatz 10-11 (Stary Rynek), zamieszczali informację o funkcjonującej czytelnii⁹⁷. Natomiast restauracja „W. Barta Conditorei und Wiener Cafe” zachęcała do odwiedzin dużym wyborem prasy i czasopism ilustrowanych, które wygodnie można było czytać całą noc dzięki światłu elektrycznemu⁹⁸.

Zakończenie

Okres zaborów obfitował w różnorodność miejsc i form udostępniania książek. Mieszkańcy mogli korzystać ze zbiorów ogólnych i specjalistycznych, zarówno odpłatnie, jak i za darmo. Dzięki rozwojowi czytelnictwa wzrastał poziom wiedzy i wykształcenia, co przyczyniało się do zwiększenia świadomości społecznej, a także wzmacniania tożsamości narodowej. Niejeden z założonych wówczas księgozbiorów przetrwał próbę czasu. Wśród nich niewątpliwie najważniejszą rolę odgrywa dziś pierwsza bydgoska biblioteka publiczna, tj. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, nosząca imię pierwszego polskiego dyrektora – dr. Witolda Belzy.

Summary

The article is an attempt to depict synthetically the history of Polish and German libraries in Bydgoszcz in the years 1772-1920. The sources are archives, library catalogues, address books, articles and press announcements. In the early 19th century, church, office and school libraries existed in Bydgoszcz. Monasterial libraries were dispersed in connection with disbandment. However, with the passage of time new types of libraries appeared, i.e. education, specialist, and scientific libraries. Among them, there were book collections of all type associations and organisations: scientific, education, professional, religious, and political. When bookselling started to develop on a larger scale in the early 19th century, paid lending libraries and reading rooms appeared. The first public library was established in the early 20th century.

⁹⁷ Zob. *Wohnungs-Anzeiger nebst Adress und Geschäfts-Handbuch für die Stadt Bromberg und Umgebung auf das Jahr... 1878, 1880, 1882*, Bromberg.

⁹⁸ *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1891*, Bromberg.